

İBNU'L-HÂCİB VE "RİSÂLE Fİ'L-'AŞR"İ

Ahmet Yüksel*

Özet: Bu makalede M. 6. yy. da yaşamış olan büyük dilbilimci İbnu'l-Hâcib'in hayatı ve eserlerinden kısaca söz edilmiş daha sonra, onun "Risâle fî'l-'Aşr" adlı risâlesi günümüz Türkçe'sine kazandırılmış ve bir değerlendirmesi yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İbnu'l-Hâcib, Risâle fî'l-'Aşr

Ibn al-Hâjib and His Work "Risâla fî al-'Ashr"

Summary: The main purpose of this article is to examine the life and works of Ibn al-Hâjib who lived in the sixth century (A.D) and was a great language scholar in his lifetime. Later, his work called 'Risala fî al-'Ashr', is translated to Turkish and evaluated the subjects in his work.

Key Words: Ibn al-Hâjib, Risâla fî al-'Ashr

* Yard. Doç. Dr., On Dokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Ana Bilim Dalı.

İBNU'L-HÂCİB VE "RİSÂLE Fİ'L-'AŞR"İ

Adı, Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus ed-Devinî el-Mısrî'dir. Künyesi ise İbn Hâcib'dir¹.

İbnu'l-Hâcib kaynakların zikrettiğine göre Irak sınırının kuzey doğusunda bulunan Devın² kasabasında ikamet etmekte olan bir aileden gelmekteydi. Daha sonra bu aile Eyyûbilerle birlikte Şam'a taşınmış, kısa bir zaman sonra da Mısır'a geçmiş ve küçük bir belde olan İsna kasabasına yerleşmiştir³. İbnu'l-Hâcib 570 yılının sonlarında bu kasaba da doğmuştur. İbnu'l-Hâcib (Hacibin oğlu) künyesini alması ise babasının mesleğinin "Haciplik"⁴ olması sebebiyledir. Kaynaklardan öğrendiğimize göre babası meşhur komutan Selahaddin Eyyûbî'nin dayısı olan Emir İzzeddin Mûsek es-Salâhî'nin hâcibi idi⁵.

Buradan İbn Hâcib'in sosyal konumu itibariyle yüksek bir aileden geldiğini anlamaktayız.

A-İLMİ ŞAHSİYETİ

İbnu'l-Hâcib'in şöhreti tanınmış bir aileden gelmesinden ziyade taşıdığı bilgi kültür ve ahlaki güzelliklerden kaynaklanmakta idi. O sadece kendi döneminin ilimlerini öğrenmekle kalmamış, aynı zamanda geçmiş asırların kültürlerini de öğrenmiştir. Emâli muhakkiki Adnan Sâlih'in 'Dibâcu'l-Muzehheb' yazarından naklettiğine göre, Kemâlettin Zemlekânî onun hakkında şöyle demektedir. "İlim, ahlâk ve fazilet yönüyle döneminin yegâne adamıydı"⁶. Bir başkası da onunla ilgili olarak şöyle der: "Kabiliyet ve yeteneği yönüyle ilim adamlarının en zekisi idi. Son derece güvenilir, yetkin, mütevâzi, çok hayalî, insafî, ilmi ve ilim ehlini seven, ilmi yayan, ilim uğrunda eziyetlere katlanan ve sıkıntılara göğüs geren birisi idi"⁷.

İbn Hallikân ise onunla ilgili olarak şöyle der: "Diploma alma amacıyla bana defalarca geldi, her gelişinde ona Arapça'nın en zor konularından sorular sordum. Her defasında da tam bir sükûnet ve kendisine güvenle, en güzel şekilde cevaplar verdi"⁸.

Yine İbni Hallikân'ın zikrettiğine göre İbnu'l-Hâcib Kur'ân'ı ezberlemiş ve İmâm Mâlik'in mezhebi üzere fıkıhla meşgul olmuş, sonra Arapça ve kıraatlerle ilgilenmiş ve bu ilimlerde tanınmış bir şahsiyet haline gelmiştir⁹. İşte bu engin bilgisi ve yüksek ahlâki hasletleri sebebiyle pek çok âlimin övgü ve senalarını elde ettiği gibi devlet adamlarının da takdir ve ikramlarına nâil olmuştur¹⁰.

İbnu'l-Hâcib, ilmi birikimini büyük ölçüde Şam ve Mısır arasındaki yer değişikliklerine borçludur. Çünkü bu yer değişikliği ona bu bölgelerdeki pek çok meşhur ilim adamı ile görüşme imkânı sağlamıştır. Öyle ki Şâtıbî (öl. h. 590/1193)' den 'et-Teysir' ve 'eş-Şâtibiyye'yi, Fazl el-Gaznevî (öl. h. 599/1202)'den 'el-Muhic fî'l-Kirâati's-semân ve Kirâati'l-A'meş ve İbn Muhaysin ve İhtiyârî Halef ve'l-Yezîdî' adlı eseri okumuş, Gıyâs b. Fâris el-Lahmî (öl. h. 605/1208)'den kirâat-i seb'a'yı, Hibetullah b. Ali el-Bûsîrî (öl. h. 599/1202) ve İbni Asâkir (öl. h. 600/123) den hadis ilmini, Ebyârî (öl. h. 618/1221) den fıkıh ve usul ilmini öğrenmiş, Şâzeli (öl. h. 656) ye

Kitābu'ş-Şifā'yı okumuş Âmidî (öl. h. 631)'den usul ve mantık ilmini öğrenmiş, 'Muhtasarı'l-Usul' adlı kitabında Âmidî'nin 'Fevâidu'l-Ahkâm' adlı kitabını özetlemiştir¹¹.

İbnu'l-Hâcib'in ilmi seviyesi olgunlaşıp fıkıh ve lugat ilimlerinde şöhret kazanınca Dimesk camisi Mâlikiye zâviyesinde ders vermeye başlamıştır. Anlatıldığına göre insanlar onun derslerine son derece rağbet göstermişlerdir. Kahire'ye gidince de Fâdıliyye medresesinde başta nahiv ve kıraat ilmi olmak üzere değişik ilimlerde öğrencilere ders vermiştir. Ancak geçim sıkıntısı nedeniyle Kahire'de fazla kalamayıp İskenderiye'ye taşınmış, ömrünün geri kalan yıllarını burada geçirmiştir. 646 senesinin 26 şevvalinde vefat eden İbnu'l-Hâcib'in cenazesi, İskenderiye'de deniz kapısının dışında Şeyh Sâlih b. Ebi türbesine defnedilmiştir¹².

B-ESERLERİ

İbnu'l-Hâcib'in kendisi bütün alimlerin senâ ve övgülerine ve devlet adamlarının hürmet ve ikramlarına nail olduğu gibi eserlerinin şöhreti de şehirlere yayılmış ve istifade etmek isteyen kimseler arasında elden ele dolaşır olmuştur. İbn. Hallikân onun eserlerinin son derece güzel ve mükemmel olduğunu söyler¹³.

Eserlerinin çeşitliliği onun bilgisinin ne denli geniş olduğunu gösterir. Eserlerinin sayısı hakkında farklı rivayetler mevcuttur. Örneğin 'Dâiretü'l-Me'ârif el-İslâmî'de bunlardan 9 tanesi zikredilirken, Brokelman'ın 'Tarihu'l-Edebi'l-Arabi'sinde 12 tanesi, Mûsâ Alilî'nin 'Şerhu'l-Vâfiye' adlı esere yaptığı tahkikinde ise İbni Hâcib'in 14 eserinin adı geçer¹⁴. Biz bunlardan sadece nahiv ve sarf alanıyla ilgili olanları kısaca zikretmekle yetinmek istiyoruz.

I- Nahiv alanındaki eserleri:

1-el-İzâh fi-Şerhi'l-Mufassal: Adından da anlaşılacağı gibi bu eser Zemahşeri'nin 'el-Mufassal' adlı eserine İbnu'l-Hâcib'in yapmış olduğu bir şerh çalışmasıdır. Eser Mûsâ el-Alilî tarafından Bağdat'ta neşredilmiştir.

2-el-Emâlî en-Nahviyye: İbnu'l-Hâcib'in Emâlî'si, Zemahşeri'nin el-Mufassal'i ile kendisinin Kâfiye isimli eserindeki bazı konularla, bazı Kur'an ayetleri, hadisler ve Arap şiirindeki birtakım nahiv meseleleri hakkında yazdığını imlâlarından oluşmaktadır. Eser Adnan Mustafa Sâlih tahkiki ile 1406/1986 tarihinde "Kitabu'l-Emâlî en-Nahviyye" adıyla Katar'da neşredilmiştir.

3-el-Kafiye İbn'ul-Hâcib'in en çok tanınan eseridir. Gayet veciz bir metin olmasına rağmen nahiv konularının tamamını ihtiva eder. İbnu'l-Hâcib şöhretini büyük ölçüde bu eserine borçludur. Müellif eserinin bazı yerlerinde ifade etmek istediği nahiv kaidelerinin yerine sadece müşahhas örnekler göstermekle yetinmiştir. Bu nedenle onun kitabını iyice kavrayabilmek için nahiv sahasında ihtisas sahibi olmak veya Kâfiye'nin şerhlerinden istifade etmek gerekir. Nitekim bu kitap medrese çevresinde de bir başlangıç kitabı değil, ileri aşamalarda okunacak bir kitap olarak kabul edilmiştir. Doğu İslam

İBNU'L-HÂCİB VE "RİSÂLE Fİ'L-'AŞR"İ

dünyasında nahiv öğretimi konusunda en temel kitaplardan biri olan Kâfiye'ye başta müellifi olmak üzere bir çok alim tarafından pek çok şerhler ve hâşiyeler yazılmış olup bunların en meşhuru ve en fazla rağbet kazananı Molla Câmi şerhi olmuştur. Bu şerh gerçekten takdire şayan bir şerh olup yıllarca Osmanlı medreselerinde okutulmuştur¹⁵.

4-Şerhu'l-Kâfiye

5-el-Vâfiye fi Nazmi'l-Vâfiye

6-Şerhu'l-Vâfiye Nazmu'l-Kâfiye

7-el-Kasidetü'l-Müveşşeha bi'l-Esmâi'l-Müenneseti's-Semâiyye

8-Risale fi'l-'Aşr: Makalemizde çeviri ve değerlendirmesini sunacağımız bu risale "Aşr" (on) kelimesi hakkında küçük bir makaledir. Risalenin iki yazma nüshası mevcut olup bunlardan biri Berlin Kütüphanesi nr. 6894, diğeri ise Bursa, Koğuşlar nr. 1906'da kayıtlıdır¹⁶. İbnu'l-Hâcib'in bu risâlesi Adnan Mustafa Sâlih tahkiki neşredilen Kitâbu el-Emâli en-Nahviyye isimli eserin 329-334. sayfeleri arasında yine İbn Hâcib'e ait "Risâle fi Lev"le birlikte yer almaktadır¹⁷.

9-İ'râbu Ba'dı Âyâtî'l-Kur'âni'l-Kerîm

10-Şerhu Kitâb'i-Sîbeveyh

11-el-Müktefi li'l-Mübtedî' Şerhu'l-İzâh li-Ebî Ali el-Fârisî

12-Şerhu'l-Mukaddimeti'l-Cezûliyye

13-el-Mesâilu'd-Dimeşkiyye

II-Sarf alanındaki eserleri:

1-eş-Şâfiye: İbnu'l-Hâcib bu eserini sadece sarf ilmine tahsis etmiş, böylece nahiv ve sarf ilimleri arasına bir sınır koymuştur. Muhtasar bir kitap olmasına rağmen bütün sarf konularını ele alan bu eser Osmanlı medreselerinde en çok okunan kitaplardan biri olmuştur¹⁸. İstanbul, Delhi ve Kahire'de defalarca baskısı yapılan esere, Arapça, Farsça ve Türkçe 50 yi aşkın şerh yapılmıştır¹⁹. Bu şerhlerden en çok rağbet görenleri ise Radî ve Çarperdî şerhleri olmuştur²⁰.

2-Şerhu's-Şâfiye: Adından da anlaşılacağı gibi müellifin kendi eseri olan Şâfiye'ye yaptığı bir şerh çalışmasıdır²¹.

İbnu'l-Hâcib'in nahiv ve sarf alanı dışında aruz, edebiyat, tarih, fıkıh ve usuli fıkıh ile ilgili eserleri de mevcuttur²².

C-'RİSALE Fİ'L-'AŞR' IN TÜRKÇE ÇEVİRİSİ

İbnu'l-Hâcib adıyla tanınan büyük üstad, âlim, allame, Hücceti'l-'Arab Cemaledin Ebû 'Amr Osmân b. Ebî Bekr ed-Düeli el-Mâlikî (merhum) dedi ki:

("العشْر / on" rakamının "الأول / ilk" ve "آخر / son" kelimeleri ile kullanımında)

العشْر الأول denir, fakat العشْر الآخر denmez.

Yine العتشرُ الأوائلُ denir, fakat العتشرُ الأوائلُ denmez²³.

Bunlar açıklanması istenen ikisi doğru, ikisi yanlış dört meseledir.

Birinci meselenin sebebi; çünkü العتشرُ الأوائلُ kelimesinin müfredi العتشرُ الأوائلُ dir. الأوائلُ kelimesi ise الأوائلُ nün müennesidir. فعلٌ kelimesinin müennesi olan فاعلٌ nın çoğulu kurallı (kıyâsî) olarak فعلٌ dür. فعلٌ nın çoğulunun فضلٌ olduğu gibi. Bu nedenle "النساءُ الأوائلُ : ilk kadınlar" ve "اللياليُ الأوائلُ : ilk geceler" dendiği gibi "العتشرُ الأوائلُ : ilk on" demek doğrudur.

İkincisi: العتشرُ الآخرُ denmez. Çünkü العتشرُ الآخرُ kelimesi الآخرُ nın çoğuludur. الآخرُ ise "diğer" kelimesinin müennesidir. (الآخرُ) kelimesi, cümlede daha önce zikredilen şahıstan başka birini gösterir. ('Başka/diğer' anlamında) – Her ne kadar sıralama/söz dizinindeki yeri itibarıyla ondan önce bile olsa- Bu kelimenin müennesi ve cemisi de aynı şekildedir. Bu kelimenin sıralamada sonunculuğu gösterme özelliği yoktur. Örneğin "مَرَرْتُ بِزَيْدٍ وَرَجُلٍ آخَرَ /Zeyd'e ve başka/diğer bir adama uğradım" dediğinde buradaki آخَرَ kelimesinden önce zikredilen şahıs (Zeyd) dışında başka bir şahsın kastedildiği anlaşılır. Yani bu kelimenin anlamı "iki şeyden biri" demektir. Buradan آخَرَ kelimesinin "sonuncu" anlamına geldiği anlaşılmaz. Bu nedenle, maksadı ifade etmediğini bildikleri için "رَبِيعُ الْآخِرِ /Rebiu'l-Ahar" ve "جُمَادَى الْآخِرَى /Cemâziye'l-Uhrâ" dememişlerdir. Çünkü burada kastedilen sıralamada sonunculuktur. Bu yüzden sıralamada sonunculuğu ifade etmesi için Araplar "رَبِيعُ الْآخِرِ /rebiu'l-Ahar" ve "جُمَادَى الْآخِرَةِ /Cemâziye'l-Ahire" demişlerdir. العتشرُ الأوائلُ kelimesi ile kastedilmek istenen anlam da sadece sıralamada sonunculuktur. (Yani "son on") Şayet العتشرُ الآخرُ deselerdi sıralamada sonunculuğu ifade etmeyen الآخرُ "diğer" kelimesinin çoğulu olurdu.²⁴ Bu nedenle kastedilen anlamın dışında başka bir manaya götürdüğü için الآخرُ demek doğru değildir. İşte bu sebepten dolayı العتشرُ الآخرُ demek doğru değildir.

Üçüncüsü : العتشرُ الأوائلُ denir. Çünkü العتشرُ الأوائلُ kelimesinin müfredi الآخرُ olmadığına göre; sıralamada sonunculuğu gösteren آخَرَ kelimesi olması zorunlu olur. Nitekim bu yüzden Araplar "جُمَادَى الْآخِرَةِ /Cemâziye'l-Ahire ve "الدارُ الْآخِرَةُ /ed-Dârü'l-Ahire" demişlerdir. Müfredi الْآخِرَةُ kelimesi olunca أوائلُ demek doğru olur. Çünkü فاعلة kelimesinin kıyâsî/ kurallı çoğulu فواعلٌ sıgası üzere gelir. (Yani أوائلُ : آخره ج : أوائلُ)

Dördüncüsü : العتشرُ الأوائلُ denmez. Çünkü (birazdan da geleceği gibi العتشرُ الأوائلُ kelimesi müennes hâdedir. Bunun tekili الأوائلُ dir. الأوائلُ nın çoğulu ise الأوائلُ değil, daha önce de geçtiği gibi الأوائلُ kelimesidir. الأوائلُ ise أوائلُ kelimesinin çoğuludur. العتشرُ kelimesinin müfredi, müennes olup takdiren الأوائلُ kabul edilir. Bunun çoğulu da الأوائلُ olmadığına göre العتشرُ الأوائلُ demek doğru olmaz.

آخرُ kelimesi أوائلُ veya آخرين şeklinde çoğul yapıldığı gibi أوائلُ kelimesi de أوائلُ veya أوليين şeklinde çoğul yapılır. Ancak الأوائلُ kelimesi الأوائلُ , الآخرُ , الأوائلُ kelimesi de الآخرُ şeklinde çoğul yapılmaz.

Eğer "Allâh Teâlâ "فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامِ آخِرِ /tutamadığı günler sayısınca başka günlerde (oruç tutar)"²⁵ buyurmuştur. Bunun müfredi آخَرَ dir. Dolayısıyla آخَرَ kelimesinin آخرُ şeklinde çoğul yapılması doğrudur" (dersen);

ben derim ki: burada akılsız müzekker olan *يَوْمَ* kelimesi müennes konumuna getirilerek/indirgenerek kendisinden sonra gelen *أَخْرُ* kelimesi de *أَخْرُ* şeklinde çoğul yapılmıştır. Bu yaygın bir kuraldır. Akılsız müzekkerin müennes gibi nitelenmesi ve ona müennes zamir döndürülmesi caizdir.²⁶ – Tıpkı akıllı veya akılsız müennesin, müennesle nitelendirildiği ve bunlara müennes zamir döndürüldüğü gibi.- İşte bu nedenle “*الأيامُ الأخرُ* : diğer günler” demek doğrudur. Tıpkı “*النساءُ الأخرُ* : diğer kadınlar”, “*الليالي الأخرُ* : diğer geceler” ve zamirle “*ليستُ* : değildir ve “*لسنُ* : degiller” dendiği gibi.

“Ancak *الرجالُ الأخرُ* dersin bu asla doğru değildir. (Soru:) Eğer İfk hadisinde *وأمرنا أمرُ العربِ الأولِ في التَّزْوِ* / O zaman bizim halimiz/durumumuz ilk Arapların hacet gidermek için çölde dışarıya çıkmalarına benziyordu.”²⁷ şeklinde gelmiştir. Bu hadiste geçen *الأولِ* kelimesi *العربِ* kelimesinin sıfatı olarak mecrûrdur. Bunun tekili ise *إنسانٌ* kelimesidir. Çünkü *العربِ* kelimesinin tekili akıllı müzekkerdir. Dolayısıyla tıpkı *الرجالُ الأخرُ* demenin mümkün olmadığı gibi *العربِ الأولِ* demenin de imkansız olması gerekmez miydi? dersin;

(Ben derim ki:) Meşhur rivayet *أمرُ العربِ* sözüne sıfat olarak *أمرنا أمرُ* şeklinde merfû olan rivayettir. Doğrusu da budur²⁸. Ancak önceki rivayet geldi. Kanaatimce *العربِ* kelimesini, altında her biri Arap ve cemaat olan cemileri toplayan ve müfredi müennes olan bir çoğul isim olması şeklinde bir yoruma yöneldim. Bu yoruma göre (*العربِ* kelimesinin sıfatının) tekili *الأولى* şeklinde takdir edilebilir. Çünkü *العربِ* veya *الجماعة* kelimesine müennes sıfat getirilebilir. Dolayısıyla da *العربِ الأولِ* denebilir. Ancak bu yorum zorlama bir yorumdur. İşte bu zorlamadan dolayı da meşhur rivayet daha güçlüdür. Çünkü zayıf olanı *العربِ الأولِ* sözündeki yorumdan hareketle *الرجالُ الأولِ* demenin de doğru olmasını gerektirir ki bu da çok uzak bir yorumdur.

Ayrıca (Arapların kullandıkları) *أخر* kelimesinin çoğulu olan *الأواخرُ* kelimesi ile *الأخرة* kelimesinin çoğulu olan *الأواخرُ* kelimesinin söylenişleri / lafızları aynı olsa da *فعل* tartışındaki kalıpları birbirinden farklıdır. *أخرُ* kelimesinin çoğulu olan *الأواخرُ* kelimesi *أفَاعِلُ* kalıbında olup hemzesi önektir (zâid). Vav ise kelimenin birinci kök harfi (fâu'l-fiil) dir. (Çoğuldaki bu vav harfi) kelimenin müfredi olan *أخر* de “bir hemzeden sonra sakın bir hemze gelirse bu sakın hemze elife çevrilir” kuralına göre, hemzeden dönüşmüş olan eliftir. Yani çoğulda kökteki hemze, “fetha ile hareketli iki hemze yanyana bulunursa ikincisi vava çevrilir” kuralına göre vav’a çevrilmiştir. Tıpkı *أوامم* kelimesinde olduğu gibi. (müfrette bu hemze elife çevrilmiştir. Özetle *أخرُ* kelimesindeki ilk hemze *أفَعَلُ* kalıbının hemzesidir. İkinci hemze (ki elife dönmüştür) kelimenin birinci kök harfidir.

أخره kelimesinin çoğulu olan *الأواخرُ* kelimesinin *فعل* tartışındaki kalıbı ise *فواعِلُ* dir. Hemze kelimenin ilk kök harfidir. “Vav” ve *الأخرة* kelimesindeki hemzeden sonra zâid olarak getirilen sonrada kelimenin *فواعِلُ* kalıbında “vav” a dönüşen elif (harfleri genel geçer bir kural olarak *فَاعِلَة* kalıbının çoğuluna eklenen harflerdir. Doğrusunu Allah bilir.

D-DEĞERLENDİRME:

Risâle temelde 'عَشْرُ' kelimesinin 'أَوَّلُ' ve 'آخِرُ' kelimeleri ile kullanılmasından bahsetmektedir. İbnu'l-Hâcib risalesinde bu kelimelerin müfret, müennes ve çoğullarını örnekleriyle birlikte vererek 'عَشْرُ' sayısının bu kelimelerden hangisiyle kullanımının doğru, hangisiyle kullanımının yanlış olduğunu son derece ayrıntılı, kanaatimizce biraz da dolambaçlı bir şekilde izah etmektedir.

Konunun daha iyi anlaşılması için İbnu'l-Hâcib'in açıklamaları doğrultusunda 'أَوَّلُ' ve 'آخِرُ' kelimeleriyle 'آخِرُ' kelimesine lafzen yakınlığı bulunan "diğer/başka" anlamındaki 'آخِرُ' kelimesinin tekil ve çoğullarını bir tablo halinde ortaya koymanın yararlı olacağı kanaatindeyiz.

1- "الأوَّلُ : ilk / birinci" kelimesinin müzekker ve müenneslerinin tekil ve çoğulları:

مُفْرَد	جَمْع	
مُنْكَر	أَوَّلُونَ / أَوَّلِيْنَ	
مَوْثِق	الأوَّلُ (أوليات) ²⁹	

2- "آخِرُ / sonuncu" kelimesinin müzekker ve müenneslerinin tekil ve çoğulları

مُفْرَد	جَمْع	
مُنْكَر	آخِرُونَ (الأواخرُ) ³⁰	
مَوْثِق	الأواخرُ	

3- "آخِرُ : öteki / diğeri" kelimesinin müzekker ve müenneslerinin tekil ve çoğulları

مُفْرَد	جَمْع	
مُنْكَر	آخِرُونَ / آخِرِينَ	
مَوْثِق	آخِرُ / (آخريات)	

Şimdi gelelim 'عَشْرُ' kelimesinin 'أَوَّلُ' ve 'آخِرُ' kelimeleri ile kullanımındaki olur ve olmazlara. Ancak buraya gelmeden önce 'عَشْرُ' kelimesinin cinsiyet yönüyle bir tespitini yapmamız gereklidir. Çünkü risaledeki olur veya olmazların hemen hepsi 'أَوَّلُ' ve 'آخِرُ' kelimelerinin bu rakamla kullanımındaki sayı ve cinsiyet uyumsuzluğundan kaynaklanmaktadır.

'عَشْرُ' kelimesi lafzen müzekker bir kelime olmakla birlikte sayıların kullanımındaki kural gereği olarak çoğul-müennes isimlerle kullanılır. Diğer bir deyişle ifade edecek olursak; العَشْرُ kelimesinin ma'dudunun müennes olması gerekir. Sayıya sıfat olarak gelen kelimeler de müzekkerlik müenneslik yönüyle aynı kurala tabidir³¹.

İBNU'L-HÂCİB VE "RİSÂLE Fİ'L-'AŞR" I

Tablo ve devamındaki bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi "ilk on" ve "son on" kelimelerinin Arapça karşılıkları العَشْرُ الْأَوَّلُ ve العَشْرُ الْآخِرُ geğinde olur. "Son on" demeyi kastederek العَشْرُ الْآخِرُ demek "diğer on" anlamına geleceği için yanlış olur. Çünkü الْآخِرُ kelimesi "son" anlamına gelen آخِرُ kelimesinin değil, "diğer" anlamına gelen آخِرُ kelimesinin çoğuludur. Dolayısıyla anlam yönüyle uyumsuzluğu sebebiyle آخِرُ kelimesinin çoğulu olan آخِرُ kelimesi العَشْرُ rakamıyla kullanılmaz. Bu nedenle de العَشْرُ الْآخِرُ demek yanlıştır. Aynı şekilde أَوَّلُ kelimesinin çoğulu olan الْأَوَّلُ kelimesi العَشْرُ rakamıyla müzekker-müennes uyumsuzluğu nedeniyle kullanılmadığı için العَشْرُ الْأَوَّلُ demek yanlış olur. Bunun doğrusu ise أَوَّلُ kelimesinin müennesi olan أُولَى nm çoğulu ile kullanılmaktadır ki o da أَوَّلُ kelimesi olduğu için العَشْرُ الْأَوَّلُ denir.

İbnu'l-Hâcib risâlenin sonunda "aşr" kelimesi ile ilgili olarak açıkladığı geğlin dışında biri ayet diğeri bir hadiste geçen iki kullanım hakkında sorulması muhtemel iki soruyu cevaplamaktadır.

Bunlardan biri "فَعِدَّةٌ مِنْ أَيَّامٍ آخِرٍ / tutamadığı günler sayısınca başka günlerde (oruç tutar)"³² ayetidir. İbnu'l-Hâcib burada geçen آخِرُ kelimesinin müennes olan آخِرَى nm çoğulu olduğu, halbuki أَيَّامٍ kelimesinin müzekker bir kelime olan أَيَّامٍ kelimesinin çoğulu olduğu, dolayısıyla bu ikisinin bir arada nasıl kullanıldığı geğinde bir itirazın yapılabileceğinden hareketle bu konuya açıklık getirmektedir. Ona göre buradaki أَيَّامٍ kelimesi, akılsız müzekker olan أَيَّامٍ kelimesinin çoğulu olup müennes konumuna indirgenmiş, kendisinden sonra gelen kelime de buna uydurularak آخِرُ denmiştir.³³ İbnu'l-Hacib bunun yaygın bir kural olduğunu söylemektedir. Çünkü Arapça'da akılsız müzekkerin müennes gibi nitelenmesi ve ona müennes zamir döndürülmesi caizdir. "الأيَّامُ الْآخِرُ : diğeri günler", "النِّسَاءُ الْآخِرُ : diğeri kadınlar", "الليالي الْآخِرُ : diğeri geceler" ifadeleri de bunun gibidir.

Diğeri ise ifk hadisesiyle ilgili olarak rivayet edilen وَأَمْرًا مَرْءٍ الْعَرَبِ الْأَوَّلِ فِي / O zaman bizim halimiz/durumumuz ilk Arapların hacet gidermek için çölde dışarıya çıkmalarına benziyordu"³⁴. hadisedir. Hadiste geçen الْأَوَّلُ kelimesi الْعَرَبِ kelimesinin sıfatı olarak mecrurdur. Ancak İbnu'l-Hâcib hadisin مَرْءٍ سÖZÜNE sıfat olarak الْعَرَبِ الْأَوَّلِ geğinde merfû olan rivayetinin daha doğru olduğu görüşündedir.³⁵ الْعَرَبِ الْأَوَّلِ kelimesinin sıfatı olarak mecrur sayıldığında ise "الْعَرَبِ kelimesinin, altında her biri Arap ve cemaat olan cemileri toplayan ve müfredi müennes olan bir çoğul isim olması, buna göre الْعَرَبِ kelimesinin sıfatının tekili الْأُولَى geğinde takdir edilebileceği, çünkü الْعَرَبِ veya الْجَمَاعَةُ kelimesine müennes sıfat getirilebileceği; dolayısıyla da الْعَرَبِ الْأَوَّلِ şeklinde çok uzak yorumlara gidilmesi gerekmektedir ki İbnu'l-Hacib'e göre de bu yorum zorlama bir yorumdur. İşte bu nedenle الْأَوَّلِ şeklindeki rivayet daha doğrudur. Nitekim Kastallâni de eserinde İbnu'l-Hacib'in görüşünü yer vermekte ve onun الْأَوَّلِ şeklindeki okuyuşu benimsediğini beyan etmektedir.

¹ es-Suyûti, Celâluddîn Abdurrahmân, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyin ve'n-Nuhât*, nşr. M. Ebu'l-Fadl İbrâhim, Mısır, 138411965, II, 134; İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ

İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, 1407/1987, XIII, 186-188; Taşköprüzâde, Ahmet b. Mustafa, *Miftâhu's-Seâde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-Ulûm*, nşr. Kâmil Kâmil Bekri ve Abdu'l-Vehhab Ebu'n-Nûr, Kahire, 1968, I, 138; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hedyyetu'l-Arifin*, nşr. Mahmut K. İnal, İstanbul, 1951, I, 654; İbni Hallikân, Şemsuddîn Ebu'l-Abbas, *Vefeyâtü'l-Ayan*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut, tsz. III, 248; İbnu'l-İmâd el-Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb, fî Ahbâri Men Zeheb*, Kahire, 1351 V, 234; Brockellman, C., *GAL*, Leiden, 1943-49, I, 303-306, II, 697; *Dâiretu'l-Meârif el-İslâmiyye*, I, 126; İbn Tağriberdi, Cemâleddin Yusuf, *en-Nücümü'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire, 1355/1936, VI, 360;

² Devî, *Mucemu'l-Buldân*'da belirttiğİğine göre Azerbeycan hudutlarının doğusunda Tiflis yakınlarında bulunan Eran'a bağılı bir belde idi. *Mucemu'l-Buldân*, IV, 112

³ Hanbelî, *Şezerâtü'z-zeheb*, V, 234

⁴ Hâciplik: Kelime anlamı olarak "örtmek, gizlemek, mani olmak, bir kimsenin bir yere girmesini engellemek" anlamlarına gelen hacb mastarından türemiş bir kelime olan "hâciplik", istilâhi anlamda halkın devlet başkanının yanına olur olmaz zamanlarda girmelerine engel olan, belirlenen zaman içinde kapıyı açık veya kapalı tutan kapı görevliliğİ demektir. Hâciplik bu günkü anlamıyla "özel kalem" karşılığıdır. Bak. İbn Manzur, *Lisânu'l-Arab*, h.c.b. mad.; Rifâi Enver, *en-Nüzumu'l-İslâmiyye*, Dimesk, 1998, s. 69; Taneri Aydın, *Hâcib md.*, *DİA*, İst. 1996, XIV, 508.

⁵ Hanbelî, *Şezerâtü'z-Zeheb*, V, 234

⁶ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli en-Nahviyye*, thk. Adnan Salih Mustafa, *Dâru's-Seade*, Katar, 1406/1986, s. 8

⁷ İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 176

⁸ İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 284

⁹ İbni Hallikân, *Vefeyâtü'l-A'yân*, III, 284

¹⁰ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli'n-Nahviyye*, s. 8

¹¹ Hulûsi Kılıç, *İbnu'l-Hâcib mad.*, *DİA*, XXI, s.55-58; İbn Kesir, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XIII, 134; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vuât*, II, 134; *el-Kâfiye fî'n-Nahv*, nşr. Tarık Necm Abdullah, Nâşirin Önsözü, s. 15-16

¹² İbni Hallikân, *Vefeyatu'l-A'yân*, III, 284

¹³ İbni Hallikân, *a.g.e.*, III, 284

¹⁴ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli en-En-Nahviyye*, s. 11

¹⁵ Kenan Demirayak, Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 2000, s. 182; Muharrem Çelebi, *Muhtasar Nahiv Kitaplarına Bir Bakış*, *D.E.Ü.İ.F.D.*, Sayı: 5, İzmir, 1989, s. 1-31; Hulûsi Kılıç, *İbnu'l-Hâcib mad.*, XXI, 55; İbrahim Yılmaz, İbnu'l-Hâcib, *Hayatı, Eserleri ve Kâfiye adlı eserinin İncelenmesi*, *A.Ü.İ.F.D.*, Sayı: 13, Erzurum, 1997 s. 487-490

¹⁶ Brockellman, *GAL, Suppl.*, I, 537; a. mlf., *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî*, V, 334; İbnu'l-Hâcib, *el-Kâfiye fî'n-Nahv*, neşredenin önsözü, s. 21.

¹⁷ İbnu'l-Hâcib, *el-Emâli en-En-Nahviyye*, s. 329-334, *Risale fî Lev*, s. 321-327

¹⁸ Dursun Hazer, *Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları*, *G.Ü.Ç.İ.F.D.*, 2002/İ, s. 288; Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Ders Programları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, Ankara, s. 108-112

¹⁹ Daha fazla bilgi için bak. Brockellman, *GAL, Suppl.*, I, 535-537; Dursun Hazer, *a.g.m.*, s. 288;

²⁰ Çarperdi şerhi Hasan Ahmed b. Osman tarafından tahkik edilerek 1995 yılında Beyrut ve Mekke'de neşredilmiştir. Bu neşrin beraberinde en-Neysâbüri'nin *el-Vâfiye fî Nazmi'ş-Şâfiye* adlı eseri de vardır. Bak. Kenan Demirayak-Sadi Çöğenli, *Arap Edebiyatında Kaynaklar*, Erzurum, 2000, s. 182

²¹ Katip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, II, 1020; İbnu'l-Hacib, *el-Kâfiye fi'n-Nahv*, Neşredenin önsözü, s. 22.

²² Bu eserler hakkında daha fazla bilgi için bak. İbnu'l-Hâcib, *el-Emâlî en-Nahviyye*, s. 12; Hulûsi Kılıç, *İbnu'l-Hâcib mad.*, XXI, 55-58; İbrahim Yılmaz, *a.g.m.*, *A.Ü.İ.F.D. Sayı*, 13, Erzurum, 1997 s. 476-482;

²³ Buradaki denememiş *الأوائل* kelimesinin lafzan müzekker çoğul, *العشر* kelimesinin ise müennes çoğul oluşu sebebiyledir. Türkçe'de ise bu noktada kelimenin müzekkerlik-müenneslik ayırımı yoktur. Diğer kelime olan *آخر* kelimesi ise "diğer" anlamındaki *آخر* kelimesinin müennesi olan *آخرى* nın çoğuludur. Bu kelime "iki şeyden biri veya diğeri" anlamında olduğu için on rakamıyla kullanılmaz.

²⁴ Yani "diğer on" şeklinde olurdu.

²⁵ Bakara, 2/184

²⁶ Soner Gündüzöz, *Kur'an'da Yerleşik Gramer Kurallarına Aykırı Dil Yapıları ve Kur'anın Lehçe Haritası Üzerine Bir İnceleme, Nüsha, Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, Yıl, II, Sayı, 6, s.77-94

²⁷ (Hadis Buhari'de İbnu'l-Hacib'in söylediği lafızla gelmiştir. Bak. *Buhari, Şehadat*, 15; Ayrıca bak. Müslim, *Tevbe*, 56; Ahmed b. Hanbel, 6/195-198)

²⁸ İbnu'l-Esir de *الأول* şeklindeki okuyuşun daha doğru olduğunu söyler. Bak. İbnu'l-Esir, *en-Nihâye fi Ğaribi'l-Hadis*, thk., Tâhir Ahmet ez-Zâvi- Mahmut Muhammet et-Tanahî, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, I, 80; Kastallânî ise Nevevî'den rivâyetle her iki okuyuşun da doğru olduğunu söyledikten sonra İbnu'l-Hâcib'in konuyla ilgili görüşüne yer vermekte ve onun tercihinin yukarıda da açıkladığımız sebeplerden dolayı *أمر* kelimesine sıfat olarak *الأول* şeklindeki okuyuş olduğunu söylemektedir. Bak. Kastallânî Ebu'l-Abbas Şihâbuddin Ahmet, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahihi'l-Buhâri*, Birinci Baskı, Dâru'l-Fikr, 1990 VI, 121.

²⁹ *آخر* kelimesinin çoğulu *الأواخر* şeklinde de gelir. Nitekim İbnu'l-Hacib makalenin sonunda *الأواخر* kelimesinin her ikisinin de çoğullarının *الأواخر* şeklinde geldiğini; ancak bunların kök ve vezinlerinin farklı olduğunu açıklamaktadır.

³⁰ Parantez içindeki çoğullar tarafımızdan eklenmiştir.

³¹ Bilindiği gibi Arapça'da 3-10 arası sayıların ma'dudu müzekker ise sayı müennes, müennes olursa sayı müzekker olur. Dolayısıyla *عشر* kelimesinin ma'dudunun müennes olması şarttır. Ma'dud isimler, öncesindeki sayıya sıfat gibi bitiştiklerinde veya bu sayılara sıfat getirildiğinde yine aynı kural geçerlidir. Örneğin *عشر بنات* veya *العشر البنات* gibi. Her ikisi de "on kız" demektir.

³² Bakara, 2/184

³³ *آخر* kelimesi *آخر* kelimesinin müennesi olan *آخرى* nın çoğuludur. *آخر* nın çoğulu ise *أَيَّ أَيْمٍ أَوْ أَيْمٍ* veya *أَيَّ أَيْمٍ أَوْ أَيْمٍ* dir. Şayet yukarıda açıklanan şekil geçerli olmasaydı *أَيَّ أَيْمٍ* denmesi gerekirdi.

³⁴ (Hadis Buhârî'de *الأول* lafzıyla gelmiştir. Bak. *Buhari, Şehâdât*, 15; Ayrıca bak. *Müslim, Tevbe*, 56; Ahmed b. Hanbel, 6/195-198)

³⁵ İbnu'l-Esir de *الأول* şeklindeki okuyuşun daha doğru olduğunu söyler. Bak. İbnu'l-Esir, *en-Nihâye fi Ğaribi'l-Hadis*, thk., Tâhir Ahmet ez-Zavi- Mahmut Muhammet et-Tanahî, el-Mektebetu'l-İlmiyye, Beyrut, I/80; Kastallânî ise Nevevî'den rivâyetle her iki okuyuşun da doğru olduğunu söyledikten sonra İbnu'l-Hâcib'in konuyla ilgili görüşüne yer vermekte ve onun tercihinin yukarıda da açıkladığımız sebeplerden dolayı *أمر* kelimesine sıfat olarak *الأول* şeklindeki okuyuş olduğunu söylemektedir. Bak. Kastallânî Ebu'l-Abbas Şihâbuddin Ahmet, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahihi'l-Buhâri*, Birinci Baskı, Dâru'l-Fikr, 1990 VI,121.